

KAFDAĞI

Cilt: 10, Sayı: 1, Haziran 2025, 69-101
DOI: 10.51469/kafdagi.1718388

Gönderim Tarihi: 12 Haziran 2025

Kabul Tarihi: 29 Ağustos 2025

1828-1920 YILLARI ARASINDA İĞDIR VE ÇEVRESİNDE ERMENİ NÜFUS ARTIŞI VE ERMENİ TEDHİŞ HAREKETLERİ

Armenian Population Growth and Armenian Terrorist Movements in Iğdır
and Its Surroundings Between 1828 and 1920

Erdal SEZGİ

erdalsezgi76@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-0245-368X

Çalışmanın Türü: Araştırma

ÖZ

Kaynaklarda Iğdır ve çevresi Çukur Saad veya Sürmeli Çukuru olarak geçmektedir. Iğdır, Türk Oğuz boyunun 24 ana boyundan biridir. Sürmeli Çukuru ulaşım açısından çok uygun bir yerde olduğundan eski çağlardan beri birçok kavmin hâkimiyetine girmiş ve birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu topraklarda birçok Türk Devleti hâkimiyet kurmuştur. Osmanlı ve Safevi Devletleri'nin bölge üzerinde iki asırlık mücadelesi olmuştur. İran-Rus Savaşı sonrasında (1828) Ruslar Iğdır'ın da içinde bulunduğu Revan topraklarını ve Nahçıvan'ı ele geçirmişler. Bölgede emperyalist ve yayılmacı bir politika izleyen Ruslar, kendilerine İran ve Osmanlı savaşlarında yardım eden Ermenileri yanlarında bulundurmak için görünürde onlara bir bölge tahsis etmek istemişlerdir. Bundan dolayı da Revan ve çevresine Ermeni Vilayeti adını vermişler. Aynı zamanda kendi çıkarları ışığında Çarlık Ruslar, Osmanlı ve İran sınırında Ermenilerden oluşacak bir Hristiyan üst bölgesi oluşturmak da istemişlerdir. Ruslar bu planlamaları sonucunda Iğdır'ın da içinde bulunduğu bölgeye sürekli bir Ermeni göçü sağlamaya çalışmıştır. 1828 yılında başlayan bu süreç aralıklarla I. Dünya Savaşı yıllarına kadar devam ettirilmiştir. Buraya Ermeniler göç ettirilirken bölgenin sahibi olan

Türkler buradan çeşitli bahaneler ile çıkarılmıştır. Bölgeye yapılan göçlerde istenilen amaç burada Ermeni nüfus üstünlüğünü ele geçirmektir. Bölgede bir Ermeni Devletinin kurulması fikri ciddi olarak uygulamaya başlanınca çalışmanın başlığında geçen bölgelerde Türklere karşı şiddet olayları artmıştır. İğdır ve çevresinde XX. yüzyılın ilk çeyreğinde insanlık tarihinin çok az gördüğü katliamlar yaşanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İğdır, Sürmeli, Revan, Rusya, Türkler, Ermeni saldırıları

ABSTRACT

İğdır and its surroundings is referred to as Çukur Saad or Sürmeli Valley in sources. İğdır is one of the 24 main tribes of the Turkish Oghuz tribe. Because of its convenient location for transportation, since ancient times Sürmeli Valley has been under the rule of many tribes and has hosted numerous civilization. Many Turkish states have established their dominance in these lands. There was a two-century-long Ottoman and Safavid struggle over the region. Following the Russo-Iranian War (1828), the Russians seized the Revan lands, including İğdır, and Nakhchivan. The Russians, pursuing an imperialist and expansionist policy in the region, ostensibly wanted to allocate a region to the Armenians who had aided them in the wars against Iran and the Ottoman Empire. Therefore, they named Revan and its surroundings the Armenian Province. Simultaneously, in pursuit of their own interests, the Tsarist Russians also sought to establish a Christian super-region comprised of Armenians on the Ottoman-Iranian border. As a result of these plans, the Russians attempted to ensure a continuous Armenian migration to the region, including İğdır. Beginning in 1828, this process continued on and off until World War I. While Armenians were made to migrate this land, the Turks, owners of the region, were driven out under various excuses. The goal that was intended through these migrations was to establish Armenian population dominance. As the idea of establishing an Armenian state in the region began to be seriously implemented, violence against Turks in the regions mentioned in this study increased. Massacres rarely seen in human history occurred in İğdır and its surrounding areas in the first quarter of the 20th century.

Keywords: İğdır, Sürmeli, Revan, Russia, Turks, Armenian attacks

GİRİŞ

Tarihsel zamanda İğdır ve çevresi, kaynaklarda Çukur Saad veya Sürmeli Çukuru olarak isimlendirilmiştir (Kara, Yuca, 2010, s.190). Yöreyi, Türkiye ve Ermenistan arasında sınır teşkil eden Aras Nehri ikiye ayırmıştır. Türkiye sınırları içinde kalan kısma Sürmeli Çukuru, Ermenistan sınırı

içinde kalan kısma ise Sahat Çukuru adı verilmiştir (Güner, 1997, s.127). Bölgeye damgasını vuran Sa'dlular Kara-Koyunlu milletinin en güçlü kabilelerinden biriydi. Bu kabile adını Sa'd adlı bir Beyden almıştır. Bölgenin adı bundan dolayı Sa'd Ovası olarak tarihe geçmiştir. (Sümer, 1999, s.198) Sa'd beğ Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf'un amcalarındandır (Sümer, 1992, s.20). Sa'd Bey hayatını 1413 yılında kaybetmiş Erivan yakınlarında Ceferabad'ta toprağa verilmiştir (Konukçu,2002, s.192). İğdır Türk Oğuz Boyunun 24 ana boyundan biridir (Sarı, 2023, s.413). Oğuz Han'ın altı oğlu vardır. Bunlardan en küçüğü Deniz'dir. Deniz Hanın dört oğlundan yaşı en büyük olanı İğdir'dir (Çetinkaya, 1996, s.125).

Sürmeli Çukuru olarak da bilinen bu bölge; Ağrı Dağı'nın kuzey yamacında bulunmaktadır. Aras Nehri boyunca devam eden bu bölge bir çöküntü ovasıdır (Kırzioğlu, 1953, s.7). İğdir'in Kuzey ve Kuzeydoğusunda Ermenistan, güneydoğusunda İran, güneyinde Ağrı, batı ve kuzeybatısında ise Kars yer almaktadır (Güner, 1993, s.6). Sürmeli Çukuru denilen bölge, ulaşım açısından çok uygun bir yerde olduğundan, eski çağlardan beri birçok kavmin hâkimiyetine girmiş ve birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bunda İğdir bölgesinin iklim özelliklerinin, su ve toprak zenginliğinin ve ulaşım noktasında elverişli bir yerde olmasının da etkisi vardır (Güneş vd., 2017, s.20-22).

Bölgenin ilk yerleşim kavmi olarak Hurriler görülmektedir. Hurriler, MÖ 4000'de Orta Asya'dan gelerek Aras boyları, Azerbaycan ve Doğu Anadolu bölgesine yerleşmişlerdir (Kırzioğlu, 1953, s.27). MÖ 9-6 yüzyıllar arasında bölgede iki yüzyıldan fazla egemenlik kuran Urartular döneminde yerleşmeler kurulmuş, tarım faaliyetleri ileri seviyeye ulaşmıştır. Tarım alanlarını sulamak için ise birçok kanal ve setler yapılmıştır (Ceylan, 2015, s.124). İğdir Bölgesi, Kral Menua (MÖ 810-785) döneminde Urartu Devletine bağlanmıştır (Kırzioğlu, 1953, s.41). Urartular, yaklaşık iki yüzyıldan fazla bir süre İğdir bölgesinde yaşam sürmüşlerdir. Tarım alanlarının sayısını artırmış, sulama kanallarına önem vermişlerdir. Korhan gibi yaylak ve dağlık yerlerde yaşayanlar ise oldukça elverişli geniş otlaklarda hayvan beslemişlerdir (Buyruk, 2006, s.30-35). İğdir Sürmeli Çukuru, bir eyalet olarak yaklaşık iki yüzyıl bir başka medeniyetin Sasanilerin yönetiminde kalmıştır. Sasanilerin dinleri Zerdüş, dilleri Farsça'dır (Hun, 2018, s.7). Bölge, Arsaklı İmparatorluğu (Part) ile Romalılar arasında sık sık el değiştirmiştir. O dönem bölge 439'da Sasanilerin eline geçmiş, M.S.646 yılında Müslüman Araplar bölgede hâkimiyet kurmuşlardır. Bu tarihten sonra burası yine birkaç kez Araplar ile Bizanslılar arasında el değiştirmiştir (Şimşek, 2018, s.180-210). 1054 yılına

gelindiğinde Tebriz ve Gence gibi büyük şehirleri ile birlikte Azerbaycan'ın tamamı Selçukluların egemenliği altına girmiştir. Böylece Selçuklu sınırı Kafkas dağlarına ve Doğu Anadolu'ya dayanmıştır (Şeker, 2011, s.27).

Türk Devletleri Döneminde Iğdır ve Çevresi

Babasının ölümünden sonra tahta çıkan Sultan Alparslan, oğlu Melikşah'ı bu bölgeleri ele geçirmesi için göndermiştir. Melikşah, Iğdır Karakalesi'ni kuşatarak burasını teslim almış, (Orkun, 2020, s.132-133). 1064 yılında Melikşah ve Nizamülmülk komutasındaki kuvvetler Sürmeli Çukurunu ve onun merkezi olan Sürmari'yi fethetmişlerdir (Ersan, 2007, s.29). Melikşah, Sürmari Kalesi'ne girdikten sonra buranın tarımsal faaliyetlerde ileri seviyede olduğuna şahit olmuş, kalede çok sayıda ark (suyolu), bağ ve bostanlar görmüştür. Daha sonra Melikşah, Sürmari Kalesi'nin yakınında bulunan bir kaleyi de fethetmiştir. Burası Kulp-Tuzluca'dır (Orkun, 2020, s.133). Bölge, Selçukluların yönetimine geçtikten sonra çeşitli emir ve beyler tarafından yönetilmiştir. Sürmeli Çukurunda 1164 tarihinde Oğuzlara mensup İbrahim Bey adlı bir bey bulunmuştur. 1224 tarihinde Ahlat emiri Eşref Bey Sürmeli bölgesi emirini kendine bağlamıştır (Orkun, 2020, s.137-138).

1256-1355 yılları arasında bölgede İlhanlılar hâkimiyet kurmuştur. İlhanlı Devleti yıkılınca Celayırlılar, 1357 ve 1379'da ise Karakoyunlular hâkimiyet kurmuştur. Sürmeli Çukuru 1386-1405 yılları arasında ise Timur'un hâkimiyeti altında olan Türkmen Beyleri tarafından idare edilmiştir (Orkun, 2020, s.140-145). İspanya Kralı'nın Ankara savaşından galip çıkan Timur'u tebrik etmek için 1404 yılında Semerkant'a elçi olarak gönderdiği Klovio (Claviyo) bu seyahat sırasında bölgeden geçerken Iğdır'da Korgan Kalesine uğramış ve burasının adının Iğdır olduğunu belirtmiştir (Güner, 1997, s.79-98). Klovio şehirden bahsederken tufandan sonra ilk inşa edilen yerin burası olduğunu, Sürmari'nin büyük bir şehir olduğunu belirtmiştir. Klovio Nuh'un Gemisi'nin Ağrı Dağı'nın üzerine konmuş olduğunu söyler. Klovio: "Sürmari, Aras Nehri'nin kenarında bulunmakta, burası bir tarafta derin bir vadiyle çevrelenmiş, diğer yandan ise yüksek dağlar ile çevrilmiştir. Bundan dolayı şehir mevkii son derece korunaklıdır. Sürmari'den ilerledikten sonra kaya üzerine kurulmuş bir kale vardır. Timur, bu kalenin yakınından geçerken kaleyi fethetmiş, kale kapılarını çıkarmıştır. Timur, kalede eşkıyaların barındığından ve çevreye zarar verdiklerinden dolayı bunu yapmıştır. Biz buraya geldiğimizde bu kalenin adı "Iğdır'dı. Bu kale Ağrı Dağı'nın ucunda durmaktaydı." demiştir (Claviyo, 2016, s.102-104). Ermeniler Ağrı Dağı'na Masis, Türkler ise büyük ve ağır anlamına gelen Ağrı demişlerdir. Ermeniler Nuh'un Gemisi'nin

burada karaya oturduğuna (Tournefort, 2005, s.178). Nuh'un Gemisi'nin hala Mesis dağının tepesinde olduğuna inanıyorlar (Chardin, 2014, s.272).

Bölge, 1406 yılında Karakoyunlu hâkimiyetine 1469 yılında ise Akkoyunluların hâkimiyeti girmiştir. Şah İsmail, 1502 yılında Safevi Devletini kurarak bölgedeki Türkmenleri kendine bağlamıştır (Şimşek, 2018, s.180-210). Bu dönemde Sürmeli Çukurunda Türkmen nüfus çoğunluktadır. Bölgedeki verimli yaylalar ve su kaynakları Türkmenler için bulunmaz değer taşımaktaydı. Bölgenin bu özellikleri Osmanlı ve Safevi Devletlerinin karşı karşıya gelmesinde etkili olmuş, iki taraf arasında güç mücadelesi başlamıştır (Güneş vd., 2017, s.37). Safevi ve Osmanlı Devleti arasında yapılan Çaldıran Savaşı sonrasında Şah İsmail yenilince bütün Doğu Anadolu Bölgesi ve Aras Havzası Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına girmiştir (Kırzıoğlu, 1953, s.508-513). Kanuni döneminde (11 Haziran 1534) İran'a İrakeyn Seferi yapılmıştır. 13 Temmuz 1534'te Nahçıvan, Çukur Saad bölgesi Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır. Osmanlı ordusu bölgeden geri dönünce bu bölgeleri Safevi güçleri geri almıştır (Toksoy, 2007, s.18-19). III. Murad döneminde 1583'te Tuzluca, Iğdır, Karakoyunlu, Aralık yerleşim alanlarının olduğu Sürmelinin alınması ile bölge kesin olarak Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir (Kırzıoğlu, 1998, s.317). Bölgenin 1515 yılında ilk kez Osmanlı güçleri tarafından zapt edilışinden sonra Osmanlı ve Safevi mücadelesinde (1583-1828) bölge on dört kez el değiştirmiştir. Şüphesiz bu durum bölge halkına ve bölgenin yapılanmasına çok zarar vermiştir (İlgaz, 2010, s.8). 17. yüzyılın sonlarında bölgeye ve Nahçıvan'a gelen Fransız Jean-Baptiste Tavernier; Nahçıvan'ın büyük bir şehir olduğunu ancak Osmanlı-Safevi mücadelesi sırasında Osmanlı askerleri tarafından harabeye çevrildiğini, şehirde Türkler tarafından yıkılan Safevilere ait birçok cami kalıntısının olduğunu söylemiştir. Zira Hz. Muhammed'in müritleri Hz. Ali'nin müritlerinin camisine, Hz. Ali'nin müritleri de başkalarının camilerine girmemektedirler. Bundan dolayı Osmanlı ve Safevi savaşlarının sonuçlarına göre her iki taraf birbirlerinin camilerini sürekli yıkmışlardı. (Tavernier, 2006, s.79). Bu topraklar daha çok Osmanlı-İran-Rus devletlerinin sınırlarının kesiştiği bir konumda olmasından dolayı bölge halkı neredeyse 200 yıl savaşlarla içi içe yaşamıştır. Buradaki ahali sürekli Osmanlı ve İran devletlerinin topraklarına göç etmek zorunda bırakılmıştır. Ortaya çıkan bu durum bölgenin ekonomik ve kültürel olarak da gelişmesini engellemiştir (İlgaz, 2010, s.89).

IV. Murat döneminde yapılan Kasr-ı Şirin Antlaşması ile Revan İranlılarda kalmış, Aras Nehri'nin güney kısmı ise Osmanlılarda kalmıştır. 1723 yılında tekrar Osmanlı hâkimiyetine geçen bölge 1728 Revan eyalet defterinde Revan Aralık kazasının: Aralık, Iğdır ve Sürmeli ismiyle üç

nahiye yönetim şekline ayrıldığı belirtilmektedir (Kırzioğlu, 1998, s.349). Osmanlı Devleti ve İranlılar arasında yapılan İstanbul Antlaşması (1737) ile Sürmeli Çukuru ve çevresi İranlılarda kalmıştır (Hun, 2018, s.16). İranlıların Osmanlılarla girdiği mücadeleyi kazanan Nadir Şah, bu bölgeyi önce Safevilere daha sonra ise kendi şahlık yönetiminde (1736-1747) kendisine bağlamıştır (Doğan, 2012, s.5-6).

Nadir Şah'ın Ölümü ve Sonrasında Bölgenin Durumu

1747 yılında Nadir Şah'ın öldürülmesi sonucunda İran'da Afşarların iktidarı sona ermiş, Azerbaycan'da bağımsız hanlıklar ortaya çıkmış ve İğdir bölgesini de içine alan Revan Hanlığı (1747-1828) kurulmuştur (Mustafa, 2015, s.33-34). Nadir Şah'ın ölümüyle birlikte hanlıklar dönemine giren Azerbaycan toprakları ilerleyen süreçte Rus tehdidine karşı bir araya gelip onlara karşı koyamamışlardır. Böl ve yönet politikasını başarıyla uygulayan Çarlık Rusya'sı, hanlıkların bir araya gelmesini bir şekilde engelleyerek onları hâkimiyetleri altına almıştır (Nusretoğlu, 2017, s.16). Rusya-İran arasında yapılan 1813 tarihli Gülistan Antlaşmasına göre Azerbaycan toprakları ikiye bölünmüş, bu antlaşma Azerbaycan topraklarıyla birlikte Azerbaycan Türkünün de ikiye bölünmesinin başlangıcı olmuştur. Antlaşma sonrasında İngiltere birçok yönden İran Devletine askeri danışmanlar ile çeşitli silahlar vermiş, silah üretimi konusunda İran'ı destekleyen yardımlar yapmıştır. 1826 yılında Rus-İran savaşının başlamasında İngiltere'nin İran'ı desteklemesinin etkisi büyüktür (Bünyadov, Yüsifov, 2005, s.604-605). 1826'da başlayan savaşta bir süre sonra İran güçleri Ruslar karşısında yenilmeye başlamış, Rus güçleri 1827 yılında Nahçıvan ve İrevan (Revan) hanlıklarını ele geçirmiştir. Bölgede yaşananları savaşta görevli Rus askeri birliklerinin komutanlarından biri yazılı olarak şöyle aktarmaktadır: "Halk her yerde bizi kendi düşmanı gibi değil, yardımcıları olarak karşılıyorlardı." Azerbaycan halkı Gacar Hanedanlığının baskısından, zulmünden o kadar ezilmişti ki bir istilacıdan kurtulup diğerinin eline geçeceğini düşünmeden Rus güçlerine şehir kapılarını açarak onları karşılamışlardır. Rus askerleri Tebriz'e yaklaştığı zaman Tebriz'deki din adamlarının başı olan Mit Fettah, halkı Rusları karşılamaya çağırmıştır. Rus kuvvetleri kısa bir sürede Urmiye ve Erdebil'i de ele geçirmiş, İran Şah'ı gelişmeler karşısında savaşın durması için görüşmeler başlatmıştır. (İsmailov, 2014, s.283-285). İngiliz temsilci Mcdonald'ın araya girmesi ile (Attar-Şimşir, 2013, s.52). 1826'da başlayan savaş 18.02.1828'de Türkmençay Antlaşması ile sona ermiştir. İran bu antlaşma ile 1813'te kaybettiği yerlerin yanında Erivan ve Nahçıvan hanlıklarını da Rusya'ya vermek zorunda kalmış ve bugünkü Rus-İran sınırı ortaya çıkmıştır (Gürün, 2012, s.89).

1828 Türkmençay Antlaşması Öncesi ve Sonrası Bölgenin Durumu

Ermeniler XVIII. yüzyılın sonlarında Rus hükümetinin temsilcileriyle yaptıkları görüşmelerde onlara Osmanlı ve İran devletlerinin keşiştiği bölgelerde Rusya'nın koruması altında bağımsız bir Ermeni Devleti kurulmasını teklif etmişlerdir. Arzuladıkları Ermeni krallığının başkentinin ise Batı Azerbaycan toprağında bir şehir olan Vağarşabad veya Anadolu'daki Ani (Kars) olmasını istemişlerdir (Mustafa, 2015, s.53). Ruslar, bölgedeki çalışmaları doğrultusunda (1803) Doğu Beyazıt'ta yaşayan Ermenilere çağrıda bulunarak onlardan Rusya'ya gelmelerini istemişlerdir. Ermeniler ise Ruslara, Erivan'ın Ruslar tarafından alınarak bütün Ermenilerin buraya yerleştirilmesi durumunda Ermenilerin Erivan'a gelip Rusların hâkimiyeti altına girmeye hazır olduklarını söylemişlerdir (Mustafayev, 2020, s.11). Ruslar Erivan bölgesini ele geçirmek amacıyla (1803-1813) İran ve Revandaki güçler ile savaşmışlar fakat bu bölgeyi ele geçirme amaçlarına ulaşamamışlardır. (Demirel, 2006, s.205).

Ruslar, İran'la yaptıkları savaşta (1826-1827) İran'da yaşayan Ermenilerin desteğini alarak İran içlerine çok hızlı ve kolay bir şekilde ilerleyebildiler. (Demirel, 2006, s.206). Nahçıvan ve Erivan Ermenileri Ruslara yardım amacıyla her Ermeni aileden ekmek ve bir hayvan toplayarak Rus ordusunun yiyecek sıkıntısı çekmesini engellemişlerdir (Doğan, 2012, s.40-41). Ruslar İ.F. Paskeyeviç'in komutasında bu kez Revan'ı almayı başarınca bu haber Rusya'da çok büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Çünkü Ruslar bu toprakları uzun zamandır almak istiyorlardı. I. Nikolay'ın emri ile büyük kutlamalar yapılmış, (Kazımbeyli, 2017, s.52). Ruslar Revan ve Nahçıvan bölgelerini alarak Kafkasya'nın işgalini tamamlamışlardır (Sariahmetoğlu vd., 2016, s.29). Bu savaşta Rusların Revan bölgesini ele geçirmesinde Ermenilerin onlara ne kadar yardımcı olduklarını gösteren birçok örnek vardır. İran ordusunda topçu biriminde görevli olan Ermeni Harutyunov'un savaş sırasında top ateşini Rus güçlerine değil de Revan Hanının kuvvetlerine doğru atışması Rusların bu mücadelede ne kadar avantajlı olduklarını göstermesi açısından önemlidir. (Sariahmetoğlu vd., 2016, s.99). Savaşın sonunda iki taraf arasında yapılan Türkmençay Antlaşması ağır şartlar taşıyan bir antlaşmadır. (Saray, 2006, s.82). Bu antlaşma ile Azerbaycan toprakları İran ve Rusya arasında ikinci kez paylaşılmış, bu paylaşım Azerbaycan Türklerinin iradesi göz önünde tutulmayarak, Kuzey Azerbaycan Rusya'nın, Güney Azerbaycan ise İran'ın (Gacar) hâkimiyeti altına girmiştir (Mahmudov vd., 2010, s.351).

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ermeniler Osmanlı Devleti'ne de ihanet etmişlerdir. Bu savaşta önemli sayıda Ermeni, Rus ordusuna

kaydolmuş ve Ruslar için savaşmışlardır (Halaçoğlu, 2006, s.27). Ermenilerin Ruslara her türlü desteği vermeleri sayesinde Ruslar, Doğu Anadolu'da birçok yeri ele geçirmiş, (Demirel, 2006, s.206). Osmanlı-Rusya arasında yapılan 1829 tarihli Edirne Antlaşması'nda Osmanlı Devleti Rusya'ya verilen Revan ve Nahçıvan hanlıklarının Rusya'ya ait olduğunu kabul etmek zorunda kalmıştır (Aslan, 2000, s.12). Türkmençay Antlaşması Kafkasya, Anadolu ve İran coğrafyasında yaşayan Türkler için tam anlamıyla daha sonra yaşanacak felaketlerin bir başlangıcı olacaktır (Attar, 2013, s.53). Bu Antlaşması'na göre Rus güçleri Güney Azerbaycan'dan çekilecek ancak Revan ve Nahçıvan hanlıkları Rusya'ya verilecektir (Aslan, 2000, s.27). Türkmençay Antlaşması ile Sürmeli, Iğdır, Tuzluca, Aralık bölgeleri Rusya'nın yönetimine bırakılmıştır (Dayı, 2010, s.1-27).

1828 Türkmençay Antlaşmasının Ermeniler Üzerindeki Etkileri

I. Nikolay, 1828 yılında yayınladığı fermanla İrevan ve Nahçıvan hanlıklarını lağvettiğini bildirmiştir (Eliyev&Urfan, 2007, s.139). Ruslar bölgede Osmanlı ve İran sınırında üst olabilecek bir yer kurmak istiyorlardı. Bunun için de ilk önce Güney Kafkasya'da-Osmanlı ve İran topraklarında dağınık halde bulunan Ermenileri kendi kontrolleri altında bir bölgede toplamak istediler. Bu doğrultuda Ruslar Anadolu ve İran arasında stratejik bir yer olan Revan ve çevresine Ermenileri yerleştirme siyasetini uygulamaya koymuşlardı (Arslan, 2013, s.48). Böylece bölgede yeni bir Hristiyan devletin temelleri atılmıştı. (Nusretoğlu, 2007, s.21). Ruslar bu çalışmaları yaparken öncelikle şunu hedeflemişlerdi. Osmanlı ve İran devletlerinin Kafkasya'da ilerlemelerini ve oradaki Müslüman toplulukların kurtarılmasını önlemektir. Fakat ilerleyen süreçte görüldüğü kadarıyla gerek Osmanlı gerek İran Rusya'nın kaygılarını taşıyan eylemleri yapacak durumda değillerdi. Bu ülkeler kendi iç sorunları ile meşgul durumda idiler. Ruslar özellikle Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı saldırgan bir hale getirmiş, Ermeni Kilisesini de kullanarak Osmanlı Ermenilerinin içine de nifak tohumları ekmişti (Saray, 1996, s.26). Rus devlet aklı ele geçirmiş oldukları bu yeni bölgelere Revan ve Nahçıvan çevresi rahat bir şekilde hâkim olabilmek için bazı yöntemler uygulamışlardır. Bu yöntemlerden biri eskiden beri uygulanan yeni ele geçirilen bölgeye kendisine sadık olacak ahaliyi yerleştirmektir. Bunun için de Ruslar bölgeye Ermenileri, Yunanlıları ve Yezidi Kürtlerini yerleştirilmeye başlamışlardır (Aliyeva, 2018, s.2192). Yine Çarlık Ruslar, İran'dan 8 binden fazla Ermeni aileyi bu bölgeye göç ettirdiler (Özdağ, 2009, s.56-57).

Rus Araştırmacısı İ. Şopen'in belirttiğine göre Rusya'nın bölgeyi işgali döneminde Erivan hanlığında yaşayan yerli ahalden 27 bin Müslüman öldürülmüş veya bu bölgedekiler çatışmaların olduğu yerlerden göçmek

zorunda kalmışlardır. Bu topraklarda Rus hâkimiyetini temsil durumunda olanlar, bölgeye Osmanlı topraklarından Ermeni nüfusun gelmesi sağlamışlardır (Aliyeva, 2018, s.2193). Mart 1828’de Rus Çarı I. Nikolay, bölgeye “Ermeni Vilayeti” adını vermekle Azerbaycan yurdunda daha sonra Ermeni devleti kurmanın ve Güney Kafkasya’da yaşanacak çatışmaların temelini atacaktır (Mahmudov vd., 2010, s.352). Rusların 1828 yılında Osmanlı Devleti ile savaşarak girdiği Anadolu topraklarından 1829’da çıktığında yanlarında 90 bin Ermeni nüfus vardı (McCarthy, 2014, s.34). Ermeni halkının göç meselesinde aslında göç etmek niyetinde olmayıp ancak Osmanlı tarafında kalmak isteyen Ermenilerin güvenlik endişeleri yüksekti. Zira göç etmezler ise kendilerini koruyacak bir güç bulunmamaktaydı. Ermeni kilise mensupları ve din adamları Ermeni halkına göçten başka bir seçenek bırakmamıştır (Beydilli, 1988, s.389).

Iğdır ve Çevresine Yapılan Ermeni Göçleri

Rusya’dan ve Türkiye’den İrevan (Revan) bölgesine göç ettirilen Ermeniler gittikleri yerlerde şehirlere yerleşmek istememişler, Ruslar tarafından Göyçe bölgesinin güney ve batı kısmına, Dereçiçek, Abaran, Sürmeli (Iğdır), Talın gibi bölgelere yerleştirilmişlerdir. İ. Şopen’in bölgede yapmış olduğu nüfus sayımı sonuçlarına göre 1828-1829 yıllarında Türkiye’den göçürülen 21.666 kişi (3.682 aile) Ermeni iken 324 kişi (67 aile) Yezidi Kürdü idi. Bunlar 129 köye yerleştirilmiştir (Mahmudov vd., 2010, s.395-396). Ermenilerin tamamı Türklerin yaşamış olduğu Azerbaycan’ın verimli topraklarını mesken edinmiş, bunun yanında 300 Ermeni zanaatkârı da Türklere ait evlere yerleştirilmişlerdir. Salmas ve Hoy bölgesinden getirilen 200 Ermeni ise İ. Argutinski’nin emri ile Sürmeli bölgesine getirilmiştir. Rusların İran Büyükelçisi olan A. Griboyedov bu göçte etkili olmuştur. (Attar, Şimşir, 2003, s.100-101). A. Griboyedov bu meseleye Rusya’nın Doğu’daki konumunu kuvvetlendirmenin teminatı olarak bakmıştır (Memmedova, 2017, s.43).

Iğdır’daki Hakveyis, Alikamer, Alican, Baharlı, Evcı, Kızılkazır, (Akyumak), Murşitali, Necefali, Pular, Tacirli, Al Kızıl (Yukarı Topraklı) ve Taşburun gibi Türklerin yaşadığı köylerden halk zorla göç ettirilmiştir. Boşaltılmış olan bu Türk köylerine ise İran ve başka yerlerden getirilen Ermeniler yerleştirilmiştir (Uzundere, 2002, s.76). Ermenilerin Azerbaycan topraklarına göçleri ilerleyen yıllarda da sürmüştü, bu bölgelerde Ermeni nüfusu artırılırken Türk ve Müslüman nüfus ise zaman içerisinde bilinçli bir şekilde azaltılmıştır. 1834-1839 yılına ait bilgilere göre Osmanlı’nın Beyazıt bölgesinden yaklaşık 1000 kişi yani tahminen 300 aile Yezidi Kürdü Alagöz Dağı’nın eteklerindeki Müslümanların boşalttığı bu köylere ve bölgedeki birçok yere yerleştirilmiştir (Mahmudov vd., 2010, s.399-402).

23 Haziran 1833'te Çar I.Nikolay Ermeni vilayetinin yeni yönetim şeklini onaylamıştır. İrevan kazası İrevan, Şerur, Sürmeli ve Serdarabad olarak dört ilçeye ayrılmış, ardından 1840 yılında Ermeni vilayeti yönetim şekli fes edilmiştir (Mustafa, 2015, s.73-74). Ruslar 1840 yılına gelene kadar özellikle Ermenilerin buldukları topraklarda daha çok dış siyaseti yani kendi çıkarlarını dikkate alarak çalışmalar yapmışlardır. 1828-1840 yılları arasında Rusya'nın bölgede bir yönetim arayışı da vardır (Doğan, 2012, s.99). İki taraf arasındaki sınırla ilgili duruma baktığımızda Osmanlı ve Rusya arasında yapılan Edirne Antlaşması sonrasında ilk kez 1834'te Osmanlı- Rusya sınırları tespit edilmiş, bu sınır 1856 Paris Antlaşması'nda da geçerli kabul edilmiştir. 5 Aralık 1857 yılında imzalanan İstanbul Protokolü ile Anadolu'da Osmanlı-Rus sınırları yeniden tespit edilmiş olup Çıldır, Oltu, Ardahan ve Ardaneç kazaları ve Kars sancağı Osmanlı Devleti'ne verilirken İğdir Rusya'ya verilmiştir (Çaykiran, 2023, s.19). 1849 yılına göre Erivan Guberniyasına bağlı yerleşim yerlerine baktığımızda İğdir Erivan'a bağlıdır. Çarlık Rusya'nın Erivan Guberniyasına bağlı son mülki düzenlemesi ise 1872 yılında yapılmış, buna göre guberniya yedi idare şekline –ilçeye- ayrılmıştır. Bunlar; Aleksandropol, Eçmiyadzın, Erivan, Novo Bayazid, Sürmalın, Şerul, Deralagöz ve Nahçıvan'dır (Doğan, 2012, s.100). Dönemin istihbarat raporlarında Rusların İğdir civarındaki faaliyetlerine yer verilmiştir. İğdir ve civarı Rusların yönetimine geçtikten sonra Ruslar Osmanlı Devleti ile komşu olmuşlardır. Böylece Ruslar İğdir'ı Osmanlı Devleti'ne karşı bir askeri üst bölgesi görerek buraya çok sayıda askeri yığınak yapmıştır. Örneğin 1855 yılında Kırım Savaşı sırasında Ruslar İğdir ve Bayezid sınırında askeri yığınağı artırmış, Osmanlı Devleti de bu durum karşısında askeri tedbirler alma yoluna gitmiştir (Çaykiran, 2023, s.20).

Emperyalist Devletlerin Ermenileri Kullanması (XIX. Yüzyıl)

Ermeniler, Osmanlı Devleti'ne karşı Balkanlarda oluşturulan Yunan, Sırp, Karadağ ve Bulgar ihtilalci hareketlerini örnek almışlardır. Ermeniler 1862, 1863 ve 1865'te bazı ayaklanmalar çıkarmışlar, uzun zamandır gizli çalışmalar içinde olan Ermeni çeteleri ise 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı başlayınca Rus tarafına geçerek Türklere karşı savaşa dâhil olmuşlardır (Kurat, 2011, s.113). XIX. yüzyıl sonlarından başlayarak Ermeni milliyetçiliği gerek Güney Kafkasya'da ve gerekse Doğu Anadolu'da kendini hissettirmeye başlamış, Rusların Ermenilere sağlamış oldukları imkânlar bölgede giderek Ermeni milliyetçiliğinin yaygınlaşmasını sağlamıştır (Rüstemhanlı, 2000, s.43). 1877-1878 Türk-Rus Savaşı Doğu Anadolu'da dönüm noktası olmuş, bu savaş hem Müslümanlar hem de Hıristiyanlar üzerinde etkili sonuçlar doğurmuştur. Öyle ki Ermeniler,

Hıristiyan bir yönetimin altında yaşamak veya imkânı varsa da bağımsız olmayı düşünmeye başladılar. Savaş sonrası Kars ve Ardahan Rusların yönetimine geçmiş durumdaydı. Doğu Anadolu bölgesinde Osmanlı Devleti'nin otorite gücü gittikçe zayıflamıştı. Bu durumun nedeni 1877-1878 Savaşı'nın sonuçlarının güç dengelerini bozmasıydı.

XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nin durumu pek parlak görünmemekteydi. Bu da Osmanlı sınırları içinde ayrılıkçı emelleri olanların iştahını kabartmıştı (McCarthy, 2014, s.50). 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında Türkiye'deki Ermeniler, zor durumda kalmışlardır. Türk halkı bu savaşın sorumlusu olarak Ermenileri görmüştür. (Karinyan, 2007, s.48). 1878 Berlin Antlaşması sonrasında Osmanlı Devleti Ermenilerin yaşadığı bölgede bazı tedbirler almış, Doğu Anadolu illerinde yaşayan aşiretlerin merkezi yönetime daha etkin katılımını sağlamak ve Doğu Anadolu'da yürütülen ıslahat çalışmalarını yakından takip etmek üzere onları Hamidiye Süvari Alayları şeklinde teşkilatlandırmıştır. Bu çalışmalar üzerine Doğu Anadolu bölgesinde bazı illerdeki Ermenilerin çıkardığı güvenlik sorunları aşiret mektepleri ve Hamidiye Süvari Birlikleri'nin çalışmaları ile önlenmeye çalışılmış, böylelikle bölgede devlet düzeni tesis edilerek halkın huzur ve güvenliği sağlanmaya çalışılmıştır (Türkmen, 2006, s.14-16). Ermeniler ise Avrupalıların -batı kamuoyunun- kendilerini destekleyen faaliyetlerinden cesaret almışlardır. Böylelikle terör faaliyetlerine devam etmişlerdir (Çavdar, 2022, s.174). Ermeniler zaman içerisinde yaptıkları saldırılar ile İğdir ve Revan bölgesine unutulmayacak zararlar verdiler. Birkaç bin yıllık savaş tarihi güçlü olan Türkler neden Ermenilere karşı koyamadılar? Türklerin bölgedeki çaresiz durumlarına aslında bir de bu yönü ile bakmak gerekir. Çarlık Ruslar 1877-78 (93 Harbi) bu bölgeleri ele geçirdikten sonra özellikle Türkler açısından emperyalizmin ve sömürgeciliğin çok çeşitli yöntemlerini uygulamışlardır (Yıldırım, 2015, s.121-122).

Ermenilerin Anadolu'daki isyanları başarısız olunca Ermeni teröristler Rusların 'da desteği ile Kafkasya'ya sığındılar. Dönemin Gence Valisi A. Kaçakov merkeze gönderdiği raporda Taşnaksutyun'un (Ermeni silahlı örgütü) Güney Kafkasya'da yüz bin kadar silahlı adamının olduğunu belirtmiştir. A. Kaçakov, yazmış olduğu raporunda bunların genellikle Türkiye'den firar etmiş ve ellerinden insan öldürmekten ve zor kullanmaktan başka bir iş gelmeyen insanlar olduğuna dikkat çekmiştir. Kafkasya'ya geçmek zorunda kalan Ermeni teröristler Osmanlı karşısındaki yenilginin acısını bölgedeki Müslümanlardan almaya başlamış, Kafkasya'daki Müslümanlara sayısızca taciz ve saldırılarda bulunmuşlardır. (Ağacan, 2006, s.198-199).

1877-1878 Savaşı sonrasında yapılan Ayestefanos ve Berlin Antlaşmalarında Rusya ve İngiltere'nin kendi siyasi ikballeri için yapmış oldukları planlı çalışmalar Osmanlı Devleti'nin başına ciddi sorunlar açmıştır. Öyle ki Osmanlı Devleti yıkılana kadar Ermeni sorunu devam etmiştir (Kop, 2006, s.370). Şöyle ki 1878 Berlin Antlaşması sonrasında firar ederek Rus vatandaşlığına geçen Ermeniler vardır. 1889 yılında yaklaşık 6 bin Ermeni, Rusya'ya gitmek için Osmanlı yönetimine başvuru yapmıştır (Çavdar, 2022, s.179).

1889 yılında sınır hattında görev yapan bir teğmen yaptığı istihbarat çalışmaları sonrasında Rusya'nın 18.000 kişilik kuvvetle Iğdır sınırından Osmanlı tarafına taarruz hazırlığı içinde olduğunu 4. orduya bildirmiştir. Ancak bu istihbarat incelenmiş bunun saldırı değil her yıl tatbikat amacıyla toplanan askeri birlik olduğu anlaşılmıştır (Çaykiran, 2023, s.21). Zaman içerisinde kitleler halinde Kafkasya'ya göç eden Ermeniler tarihi Türk yurdu olan Revan topraklarına yerleşmekle kalmamışlar oradaki Türkleri yurtlarından kovmuş ve hatta onları öldürmüşlerdir. Çarlık Ruslar, Kafkasya'da kendi kontrollerinde bir Ermeni devleti kurma çalışmalarına 1880'li yıllarda hız vermişlerdir. (Elekberli, 2009, s.15-16). Çarlık Rusların kendi çıkarları için Ermeni devleti kurma planını İngiltere de görmüş ve bunu kendisi açısından denemeyi planlamıştır. İngiltere Osmanlı Devleti'nin yıkılmakta olduğunu görünce burada kendi kontrolünde küçük devletçikler kurmak için Arap ve Yahudilerle olduğu gibi Ermenilerle de ilişki kurmuştur. Ortadoğu'da başarılı olan İngiltere, Kafkasya'da Rusya karşısında başarılı olamadı ve buna karşılık Ruslar Kafkasya'da kendi planlarını uygulamakta zorlanmadılar (Elekberli, 2009, s.16-17). Ruslar, Ermenileri aynı yöntemle ve aynı umutlar ile kandırıp Rusya hâkimiyetindeki topraklara göç ettirmiştir. Bunun için de Ermeni Kilisesini ve din adamlarını kullanmıştır. Ermeni din adamları, Ermenilerin Kafkaslara göçünde isteyerek görev almışlardı. Bunlardan biri de Erzurum'daki Ermeni papazıdır. Ermeni Papaz (Keşiş) Erzurum'da tellal çıkarmış, Ermeni halkını göçe zorlamış, özellikle kendisi ev ev dolaşmış ve Rusya'ya gitmeye niyetli olmayanları üstü kapalı tehdit etmiştir. Bu tehditlere rağmen gitmek istemeyenleri ise dövdürmüş, onlara çeşitli sıkıntılar yaşatmıştır (Demirel, 2006, s.207). Ermeni toplumu üzerinde oldukça etkili olan Ermeni kilisesinin gücü hakkında B.A. Boryan da şöyle der: "Ermeni kilisesi, toplum hayatında ruhani işlerden çok siyasal işler ile uğraşmış ve siyasal hedeflerin aracı olmuş bir kurumdur. Bunun oluşmasında Çarlık rejiminin Ermeni kilisesi ile girmiş olduğu ilişki de çok önemli bir rol oynadı. Ruslar Ermeni kilisesini kullandılar. Ermeni din adamları zaman içinde Çarlık Rusya açısından iç ve dış siyasette Rusya'nın önemli bir silahlı haline

dönüştürüldü.” (Perinçek, 2014, s.37-38). Ruslar, kilise gücünün Ermeni toplumu üzerinde etkili olduğunu çok iyi tespit etmiştir. Grogaryan kilisesinin Ermeni toplumu üzerindeki etkisini Vladimir Mayewski şöyle ifade eder: “Ermeni ruhani reislerinin Din hususunda çalışmaları hemen hemen yok gibidir. Fakat buna karşılık milli fikirlerini yaymak konusunda büyük ve pek çok gayretleri geçmekteydi. Demiştir (Öke, 1996, s.110-111).

İğdır ve Çevresindeki Demografik Yapını Ermeniler lehine dönüştürülme çabaları

XIX. yüzyılın ilk yarısında bu bölgeler Çarlık Rusya'nın eline geçmeden evvel bölgede nüfusun çoğunluğunu Müslümanlar ve Türkler oluşturmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin 1590 yılına ait kaynaklarında Revan Eyaleti ki, burası İğdır ve çevresini de içerisine almaktadır, bölgedeki nüfus 120 bindir. Nüfusun %77,5'ini Türkler, %22,5'ini Ermeniler oluşturmaktaydı. 1728 yılına ait rakamlarda ise bölgede 183 bin kişinin yaşadığı anlaşılmaktadır. Buradaki nüfusun ise %76,5 civarını Türkler, %23'nü Ermeniler oluşturmaktaydı (Kızılkaya, 2007, s.299-311). Erivan (Revan) Hanlığı döneminde Sürmeli ilçesi, Aras Nehri'nin sağ sahili boyunca aynı ismi taşıyan nehirle Ağrı Dağı arasına yerleşmiştir. Erivan hanlığındaki göçer ahalinin çoğu bu bölgede yaşamaktaydı. İlçenin merkezi İğdır'dı. Ağrı Dağı eteğinde 49 köy bulunmaktaydı. Ahali için hayvancılık önemliydi. Tarımsal faaliyetlere pek ilgi gösterilmiyordu. (Aliyeva, 2018, s.2193). Rus araştırmacısı İ. Şopen'in verdiği bilgide Rus işgali öncesinde İğdır'da 50 köy vardı. Bunların 29'unda Türk-İslam ahali, 14'ünde Ermeni ahali, 7'sinde ise Ermeniler ve Türkler birlikte yaşıyorlardı. (Aliyeva, 2018, s.2193). 1829-1832 yılları arasında İğdır ilçesine 3 bin kadar Ermeni yerleştirilmiştir. İğdır'a yerleştirilen Ermenilerden 1.459 kişi (299 aile) İran'dan, 1.342 kişi (261 aile) Osmanlı Devleti'nden getirilmiştir. 1829 yılında İğdır'da 5.832 Ermeni yaşadığı halde 1832 yılında bölgeye toplu şekilde göçle yerleştirilen Ermeni nüfusu 8.693'e çıkmıştır. (Aliyeva, 2018, s.2194). Çarlık Rusların İğdır bölgesini işgal etmesini kabullenemeyen Türk ve Müslüman ahali İğdır ilçesini terk etmiştir. İ. Şopen yazmış olduğu kitabında İğdır ilçesini Rusların işgal etmesi sonrasında 28 köyün Müslüman ahali tarafından terk edildiğini belirtmiştir. Bu köyler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo:1

1-Velican	8-Hacıabas	15-Argöv	22-Kuşçu
2-Talasavan	9-Sahsalı	16-Göyumus	23-Karvansara
3-Abbasabad	10-Qaraçalı	17-Kurkan	24-Asma

4-Serhengebad	11-Markava	18-Karaçay	25-Kuyuca
5-Rasullu	12-Çıraklı	19-Alimalik	26-Çırakçı
6-Zangan	13-İstinahçıraklı	20-Zor	27-Sarıhasar
7- Atlıca	14-Uruşmuş	21-Aligöyçek	28-Muçça

Boşalan bu köylerin bazılarında Ermeniler yerleştirilmiştir. İğdır bölgesini Rus işgali sonrası Azerbaycan Türkleri ile birlikte Kürt kabileleri de terk etmiştir. Kürtler bu bölgeye XVI. yüzyılda Osmanlı padişahlarının isteği üzerine getirilip yerleştirilmiş, bölgede yaşayan Zilanlı aşireti Rusların bu bölgeyi işgali üzerine Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Bu göçler zaman içinde devam etmiştir. İ. Şopen'in belirttiğine göre Ermeni vilayetinde Rus hâkimiyeti döneminde (1836) Kürt ahalinin sayısı 850 aileye kadar düşmüştür (Aliyeva, 2018, s.2194). Kırım Savaşı (1856) sonrasında da Anadolu'dan Kafkasya'ya göçler devam etmiş, 1878 yılından sonra bu göçler daha çok artmıştır. Örneğin sadece Kars ve çevresine 50 bin Ermeni yerleştirilmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kafkasya'da Rus orduları komutanı olan Ermeni asıllı Arshak Ter-Qurkasov komutasında Anadolu'dan 35 bin yeni aile Sürmeli kazasına göç etmiştir. Rusların Ermenileri Kafkasya bölgesine göç ettirmedeki çalışmalarında Ermeni asıllı subayları veya yüksek rütbeli komutanları kullanmaları dikkat çekicidir. A. Ter-Qurkasov 1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Beyazid Kalesi'ni ele geçirdikten sonra orada küçük bir askeri garnizon kurarak buradaki Ermenileri Rusya'nın hâkimiyeti altında olan Sürmeli (İğdır) kazasına göç ettirmeye başlamıştır. Bu çalışmalar ile İğdır kazasına 100 binden fazla Ermeni göç ettirilmiştir. Bu Ermeniler daha sonra Kuzey Azerbaycan'ın faklı bölgelerine göç ederek yerleştirilmiştir (Aliyeva, 2016, s.588-589). İğdır gümrük dairesi başkanı 18 Temmuz 1897 yılındaki raporunda şöyle der: Osmanlı İmparatorluğu'nun gümrüğünden geçerek İğdır kazasına 976 Ermeni yerleşmiştir (Aliyeva, 2016, s.589).

İğdır'da yapılan ilk düzenli nüfus sayımı Rus yönetiminde kaldığı (1828-1917) dönemlerde yapılmıştır. 1828 yılından sonra yapılan ilk nüfus sayımında bugünkü İğdır ili sınırlarında yaşayan ahalinin sayısı 16.797'dir (Şimşek, 2018, s.180-210). XIX. yüzyılın sonlarına doğru İğdır bölgesinde yapılan Rus nüfus sayımlarına göre Türk ve Müslüman nüfus bu topraklarda varlığını koruyabilmiş, Ermenilerin bölgede nüfus üstünlüğünü sağlayamadıkları görülmektedir. 1886 yılındaki sayıma göre İğdır kazasında yaşayan 71.066 ahalinin 48.970'i Müslüman, 22.096'sı da Ermeni'dir. 1897 yılında yapılan nüfus sayımında ise Sürmeli kazasında 89.055 kişi yaşamakta olup bunların 60.516'sını Müslümanlar oluşturmaktaydı.

Müslümanların 41.417'si Azerbaycan Türkünden, 19.099'u da Kürtlerden oluşmaktaydı. Nüfusun 27.075'i Ermeni, 725'i Rus, 620'si ise Ukraynalılardan oluşmaktaydı (Aliyeva, 2018, s.2195). Bölgede Rus yönetimi sırasında (28 Ocak 1897) yapılan sayımda Iğdır'ın merkez nüfusu 2.900'dür. 1908 yılındaki sayımda Iğdır merkezde 3.691 kişinin yaşadığı kayıtlara geçmiştir (Güner, 1997, s.79-98).

1908 tarihinde Sürmeli Çukurunda 70.043 Müslüman yaşarken Ermenilerin sayısı 28. 839'dur. 1916 yılına gelindiğinde bu sayı hızla değişecek ve Ermeni nüfus sayısı 31.318'ye yükselirken Müslümanların sayısı 55.935'e inecektir. Hiç şüphesiz bu nüfus değişimi doğal olmayan bir artıştır (Kara, Yuca, 2010, s.191). 1915 yılında Iğdır kazasında 105.741 kişi yaşamaktaydı. Bunların 66.370'i Müslüman, 32.636'sı Ermeni'ydi. Bu rakamlar bize şunu göstermektedir ki Rus yetkililerinin ve Ermeni milliyetçi güçlerinin bütün ciddi çabalarına rağmen bölgede ahalinin yarından fazlasını Türk ve Müslüman oluşturmaktaydı. Ermenilerin gerek Kafkasya'da ve gerekse ilerleyen yıllarda bölgede sürekli katliamlar yapmalarının sebebi kurulmak istenen Ermeni Devleti için Türklerden temizlenmiş bir coğrafya ve nüfus dengesi hazırlamaktı (Aliyeva, 2016, s.589). Çarlık Rusya'nın tüm çabalarına rağmen XIX. yüzyılda hem Erivan eyaletinde hem de çok stratejik bir konumda bulunan Iğdır (Sürmeli) ilçesinde Ermeni ahalisinin nüfus sayısı Türk ve Müslüman ahalden az olmuştur. Rus ve Ermenilerin Türk ve Müslüman ahaliye her türlü zorluk çıkarmalarına rağmen Ermenilerin burada bir türlü çoğunluğu oluşturamamalarının sebebi Türklerin baba yurtlarına bağlı olmalarıydı. Bir başka sebep ise Ruslar tarafından Iğdır bölgesine yerleştirilen Ermenilerin zaman içinde sınır bölgelerinden daha çok Kafkasya'nın iç kısımlarına göç etmesidir (Aliyeva, 2018, s.2195).

XIX yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında Ermeni milliyetçi gruplarının harekete geçmeleri ile birlikte Taşnaksutyanyan partisine bağlı milis askeri güçler, Müslüman ahali ve Azerbaycan Türklerinin yaşadığı yerlere saldırıp zararlar vermişlerdir. Bu saldırılarda (1905-1906) onlarca köyü de yakmışlardır (Aliyeva, 2016, s.590). Yapılan istihbarat çalışmalarında Rus yönetimi altında olan Ermenilerin Iğdır ve çevresinde çeteler kurarak güvenlik sorunlarına neden oldukları ve Osmanlı sınır hattına saldırılar yaptıkları anlaşılmıştır. 1895 yılında Rus yetkililer Iğdır'ın Kulp (Tuzluca) köyünde bir Ermeni evinde yaklaşık 500 silah ve cephane ele geçirmiştir. Evin sahipleri Revan'a götürülmüş ve ahali üzerinde caydırıcılık olsun diye asılmıştır (Çaykırın, 2023, s.21-22). 1906 yılında Anadolu Ermenilerinden oluşan 6 bin kişilik bir Ermeni milis askeri gücü Iğdır' da eğitim görmüş, bu Ermeniler yapacakları saldırılar için çete grupları olarak teşkilatlandırılmışlardır (McCarthy, 2014, s.200).

XX. asrın başlarında Ermeni silahlı güçleri Iğdır kazasında saldırılarını artırmaya başlamış, bu saldırılara Taşnak partisi ve Ermeni kilisesinin silahlandığı ve eğittiği silahlı birlikler öncülük etmiştir. Ne var ki Rus yetkililer bu katliamlara ses çıkarmamışlardır. Bölgenin yerli ahalisinin nüfuslu şahısları bu saldırılara silahla karşılık vermeye başlamış, bu karşı koyuş bölgede daha büyük felaketlerin yaşanmasının önüne geçmiştir (Aliyeva, 2016, s.588). Bölgedeki olaylarda (1905) Nahçıvan'da yapılan muharebeyi Ermeniler kaybetmiş, buna öfkelenen Revan'daki Ermeniler bunun karşılığını Türklerden çıkarmak için fırsat kollamışlardır. Ne yazık ki Revan'daki Müslüman ahalinin fikir birliği yoktu. Kendi başlarına çareler aramaya çalışıyorlardı. Binlerce Ermeni askeri her türlü silahlı muharebe becerisine sahip iken onların karşısında askerlik becerilerinden yoksun bir avuç sahipsiz köylü Müslüman Türk vardı (Ordubadi, 2007, s.20-25). Bölgede başlayan çatışmalarda Ermeni Taşnaksutyan askeri birliklerinin elinde her türlü gelişmiş silahlar varken Türklerin ve Müslümanların elinde ateşli silahlar yoktu (Ordubadi, 2007, s.22-23).

30 Ekim 1918 Mondros Ateşkes Antlaşması Sonrası Bölgede Yaşanan Gelişmeler

XX. yüzyılın başlarında Kafkasya'da özellikle Ermenistan topraklarında Türklere yönelik artan baskı ve şiddet olayları XIX. yüzyıl sonlarında Doğu Anadolu Bölgesinde ortaya çıkan olayların farklı bir boyutunu oluşturmaktaydı. 1877-1878 Savaşı sonrasında Avrupalı devletlerin gündeme getirdikleri "Ermeni Meselesi" daha sonra Doğu Anadolu'da Ermeniler için özerklik elde etme çabası bağımsız Ermenistan Devleti kurmak için bir araç haline gelmişti. Bunun için de Ermenilerin Doğu Anadolu şehirlerinde nüfus üstünlüğü kurmaları gerekiyordu. Ancak Ermenilerin sayısal üstünlükleri mevcut değildi. Bu durumu değiştirmek için Ermeniler bölgede Türklere ve Müslümanlara katliamlar yapmışlardır (Sariahmetoğlu vd., 2016, s.115).

1828 Türkmençayı Antlaşması ile Rus devletine bırakılan Sürmeli (Iğdır-Kulp-Tuzluca, Aralık), Nahçıvan ve Erivan'ın batı kısımlarındaki Serdarabad toprakları Türk topraklarına katılana kadar 90 yıl geçmişti. I. Dünya Savaşı sırasında Türk ordusunun Gürcistan ve Ermenistan üzerine yapmış olduğu ileri harekât üzerine 4 Haziran 1918'de Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan ile 8 Haziran 1918'de ise Kuzey Kafkasya (Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan) ile Batum Antlaşması yapılmıştır. Batum Antlaşması'nın 2. maddesine göre Gümrü, Karakilise, Nahçıvan ile Gümrü-Culfa demiryolu Osmanlı topraklarına dâhil olacaktır. Bununla beraber Sürmeli, Nahçıvan ve Erivan'ın batı toprakları Osmanlı Devleti ile

birleşecektir. Ancak bu güzel gelişmeler fazla uzun sürmemiştir. Müttefik ülkeler savaştan yenik çıkınca Osmanlı Devleti de barış istemek zorunda kalmıştır. 29 Ekim 1918’de Sadrazam Ahmet İzzet Paşa’dan gelen bir emir ile Türk ordusu Batum Antlaşması ile Dağıstan, Azerbaycan ve Gürcistan’dan almış olduğu Ahıska ve Ahılkelek bölgeleri ile Ermenistan’dan almış olduğu Nahçıvan, İğdır ve Karakilise’den geri çekilecektir. Bu haberi alan bölge halkı endişeye kapılmıştır. Özellikle Türk ordusunun çekildiği yerler olan Ahıska, Ahılkelek, İğdır, Nahçıvan ve çevresindeki topraklarda büyük bir korku ve endişe oluşmuştur (Dayı, 2010, s.1-27). Bölgedeki Türk güçlerinin genç subaylarından biri olan Şevket Süreyya, bölgede yaşanan olayları şöyle aktarmaktadır: “Kasım 1918 yılında İstanbul’dan Başkomutan Vekili Enver Paşa’dan gelen ateşkes emri ile hepimiz şaşkına döndük. Yörede yaşayan Türk nüfus da bu haber karşısında perişan haldeydi. Revan, Nahçıvan ve Aras boylarından Türk askeri güçleri çekilmeye başlayınca yollar atlı, yaya, genç, ihtiyar, kadın, erkeklerle dolup taşı. Bölgede bulunanların hepsi de kollarını açmış ağlıyor, yırtınıyor ve feryat ediyorlardı. Bizi kime bırakıyorsunuz? Nereye gidiyorsunuz? Diyorlardı.” (Aydemir, 2005, s.134-137).

“Aras Şahittir” eserinin yazarı ve aynı zamanda bir asker olan Latif Hüseyinzade o dönem olaylarını şöyle anlatmaktadır: “O gün bizim açımızdan çok kederli bir gündü. İnsanlar Türkiye’den gelen Türk ordusu ile vedalaşmak için tren istasyonuna gelmişlerdi. Kazım Karabekir Paşa gelen çok sayıda kalabalığa: Biz sizden geçici olarak ayrılıyoruz. Kalbimiz sürekli sizinle olacaktır. Yakın bir zamanda biz yine sizinle birlikte olacağız.” Diyordu. Tren istasyondan ayrılınca arkadan sular atılmaya başlandı. İyi yolculuklar denildi. Bütün bu olanlara rağmen Kazım Karabekir Paşa’nın önerisi ve izniyle 400 kişiden fazla Türk askeri ve 20-30 subayla birlikte Halil Bey, Hüsnü Bey ve Veysel Bey Nahçıvan’da kaldılar.” (Hüseyinzade, 2001, s.57). 1918 yılına gelindiğinde Ermenistan’daki Taşnak hükümeti 35 yaş ve altı bütün Ermenileri askere çağırmış, Türkiye’ye karşı gönüllü birlikler kurmuştur (Kaçaznuni, 2014, s.22). Türk silahlı güçleri 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması sonrasında bölgeden ayrılmışlardır. Bölgede savunmasız kalan Müslümanlar tekrar Ermenilerin acımasız saldırılarına uğramıştır. Türk güçleri geri çekildiği zaman bu topraklarda Müslümanlar azınlık durumda değildi. Fakat Ermeniler oluşan bu durumu fırsata çevirmek için gaddarca saldırılar yaptılar. Bu saldırılar yetmezmiş gibi Müslümanların yiyeceklerine el koymuş, onlardan vergiler almış, çeşitli sorumluluklar talep etmiş ve evlere girip silahlarını toplamışlardır (Anadol,2007, s.153-154).

Leonard Ramsden Hartill, Bir Ermeni'nin Anılarında Azerbaycan Olayları (1918-1922) adlı eserinde bölgede yaşananları şöyle anlatmaktadır: "Taşnak hükümeti mensuplarının Türklere karşı başlatmış oldukları savaş bir süre sonra Müslüman halkı yok etme haline dönüşmüştür. İnsanların düşünmesi zor, sözcükler ile anlatılması zor olan işler yapıldı. Benim de görmüş olduğum manzaralar çok kötü idi. Bundan dolayı ruhum bunu kaldırmadı ve bedenim hasta düştü. Türklerin bölgeden muhtemelen kaçabilecek yollarını kestik, onların kaçmalarına müsaade etmedik ve Türkleri öldürmeye başladık. Ermeni güçleri kısa sürede hızlı bir şekilde Türk köylerinin etrafını sarıyordu. Etrafı sarılan bu köyler top atışları ile darmadağın edilmekteydi. Köyleri yıkılan Türkler mecburen köyün dışına çıkmaya, dağlara çekilmeye çalışıyordu. Bu sırada Ermeni güçleri tüfek ve süngüler ile Türkleri öldürüyordu. Bunlardan kurtulanlar ya dağlara kaçtılar veya Türkiye sınırını aşp Aras'ın diğer tarafına geçmişlerdi. Nahçıvan'dan tutun Ahılkelek'e kadar tüm sınır ile Ağrı Dağı'ndan sıcak ovadan başlayarak soğuk dağ yaylalarına kadar geniş bir alan yakılıp yıkılmıştı. Türk köyleri konuşamayan harabelere dönmüştü. Köylerde Müslüman insanların etlerini yemek için buralara gelen kurt ve köpek seslerinden başka bir ses gelmemekteydi (Hartill,1990, s.186-188).

Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzaladıktan sonra I. Dünya Savaşı öncesindeki sınırlarına çekilmişti. Bu topraklarda sahipsiz kalan Türkler Ermenilerin saldırılarına uğradılar. Türk ordusu gelişen olaylar sonrasında Revan bölgesine (1920) tekrar geldiğinde Ermenilerin uygulamış oldukları katliamı yerinde görmüşlerdi. Bölgede Türkler tarafından Iğdır ve çevresini içine alarak kurulmuş olan Aras Türk Hükümeti'nin de Ermeniler ile girişilmiş olan bu ölüm kalım mücadelesinde faydalı çalışmaları olmuştur. Ermeniler ile mücadele için paraya ihtiyaç olmuş ancak hükümetin bunu karşılayacak imkânı olmamıştır. Türkiye'den de yardım sağlayamayan hükümete Bakü'deki Revanlı Türklerin kurmuş oldukları Revan Vilayeti Hemşeri Yardımlaşma Cemiyetinden para yardımında bulunulmuştur. Azerbaycan hükümeti de bölgede yeni kurulmuş olan Aras Türk Hükümetine güçlerini artırsın diye 1 milyon ruble yardım parası göndermiştir. Ancak gönderilen bu paralar yerlerine ulaşamamıştır (Toksoy, 2007, s.248-251). Bölgede faydalı işler yapan Aras Türk Hükümeti şöyle ortaya çıkmıştır: Osmanlı askeri güçlerinin Mondros Ateşkesi üzerine bölgeyi terk edeceği gündeme gelince bölgenin Türk-İslam ahalisi temsilcileri, Kamerli kasabasında toplanıp bir istişare meclisi kurarlar. Temsilciler başta Nahçıvan olmak üzere Revan'ın güneyinden, Şerür, Eçmiyadzin ve Iğdır'dan gelerek burada toplandılar. Yapılan görüşmeler sonunda bir hükümetin kurulmasına karar verilmiştir. Böylece 3 Kasım 1918

yılında merkezi Iğdır olan “Aras Türk Hükümeti” kurulmuştur (Gökdemir, 1989, s.45-46). Hükümetin başkanı Emir Bey Zimanbeyzade’dir. Hükümet altı üyeden oluşmaktadır. Bu çalışmayla Yakup Şevki Paşa’nın emri yerine getirilmiş olup ahalinin geleceğini kurtarması yönünde büyük bir teşkilat vücuda getirilmiştir. Bu hükümet hem yöre halkının mevcudiyetinin devamı açısından hem de mütareke gereği geri çekilmek zorunda kalan Türkiye’nin bölge ile ilişkisini devam ettirecek olması açısından çok önemlidir (Atnur, 2001, s.97-98). Aras Türk Cumhuriyeti’nin ahalisi tamamen Türk ve Müslümanlardan oluşmaktaydı. Taşnak Ermenilerin zulmünden kaçan binlerce Müslüman Türk Aras Türk Cumhuriyeti’ne sığınmıştı. Bölgedeki Türk subaylarının yardımı ile askeri birlikler hazır hale getirilmişti. Nahçıvan ordusuna Türkiye’den silah, giyim ve askeri araçlar getirilmiş, yüksek eğitim almak, ihtisaslı harpçiler, subaylar yetiştirmek için yüzlerce Nahçıvanlı genç Türkiye’nin askeri okullarına gönderilmişti (Hüseynzade, 2001, s.49-50).

I. Dünya Savaşı’nın başlaması ile birlikte özellikle Sürmeli bölgesine Müslüman Türk kaçkınlar gelmeye başlamıştır. Erivan ve Sürmeli bölgesine birçok mağdur halkın toplanmış olması ve bunların zor durumda bulunmaları Azerbaycan’da büyük üzüntüyle karşılanmıştır. Bakü Müslüman Cemiyeti Hayriye’si, Erivan Müslüman Cemiyeti Hayriye’sini görevlendirmiştir. Bunun yanında kendisi de hem olayları yakından takip etmek hem de yardım için görevlendirdiği bir heyeti Cemu Bey Hacinski başkanlığında bölgeye göndermiştir. Erivan Müslüman Cemiyeti Hayriye’si başkanı Hasan Aliyov, Bakü cemiyeti Hayriye’si Müfettişi Mirza Yusuf Hanov ve muhasebecisi Cemil Taliyov’un yer aldığı heyet bölgede yaptığı incelemede kaçkın Müslümanların sayımını yapmış ve Sürmeli bölgesindeki kaçkın Müslümanların 5083 olduğunu tespit etmişlerdir.

Sürmeli bölgesindeki yardım heyetine göre acil ihtiyacı olan insanların sayısı 5000’den fazladır. Bakü’den istenen yardımlar sonrasında Iğdır ve çevresine yardımlar artmış ve ahali az da olsa nefes almıştır (Aslan, 2000, s.261-262).

1918-1920 Yılları Arasında Iğdır’da Ermeni Tedhiş Hareketleri

I. Dünya Savaşı başladıktan sonra Iğdır-Sürmeli bölgesinde ahalinin vaziyeti çok daha zorlaştı (Aliyeva, 2016, s.590). 1918 yılı içinde Antranik önderliğinde Zengezur’a saldıran, burada 115 köyü yakıp yıkan Ermeniler, bu katliamda 7.739 kişiyi vahşice öldürmüştür. Ağustos 1918 yılında Iğdır ve Eçmiadzin’de (Bugünkü Ermenistan’da başkent Erivan’a yakın bir yer. Üç Kilise’nin bulunduğu önemli bir ibadet merkezi olan kutsal yer.) 60 köy Dro’nun silahlı adamları tarafından yağmalanmıştır (Cabbarlı, 2001-2002,

s.134). Haziran ayı başlarında İğdır, Kulp (Tuzluca) ve Zengibasar bölgeleri Ermeni saldırılarına maruz kalmış özellikle 19 Haziran sonrası başlatılan saldırılarda birçok kişi hayatını kaybetmiş, sağ kalanlar ise İran'a sığınmıştır. 1918-1919 yıllarında Antranik, Dro, Nejde gibi Taşnak Ermeni çete liderleri Zengezur bölgesinde Müslümanlara katliamlar yapmışlardır. Anlaşılan o ki bölgede zalimin eline fırsat geçmiş o da zalimliğini göstermekten geri durmamıştır (Atnur, 2001, s.283). Ermeni katliamlarını sevk ve idare edenlerden biri olan Genaral Dro, İğdır'ın Sürmeli köyünde doğmuştur. Revan'da okumuş, önceleri Çarlık Rusya'ya karşı mücadele etmiş ancak daha sonra Taşnak hareketine katılarak Türk katliamlarını yapanlara öncülük etmiştir (Yıldırım, 2015, s.12-43). Andranik Toros Ozanyan, 1865 yılında Giresun Şebinkarahisar'da doğmuştur. Bir yaşında iken annesi vefat etmiştir. 17 yaşında evlenmiş, oğlu bir yaşında iken eşi vefat etmiştir. XIX. Yüzyılın sonlarından itibaren -18 yaşında- fikri ve siyasi çalışmalar içine girmiştir. 1888 yılında Sivas ilinde devrimci faaliyetlerde bulunmuş, 1891 yılında Hınçak Partisine katılmıştır. Ozanyan, 1901-Muş'ta 1904'te Sason'da silahlı mücadelede bulunmuştur. 1912-1913 yılları arasında Balkan Savaşı'nda Bulgar ordusundaki Ermeni yardımcı birliklerini komuta ederek Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmıştır. I. Dünya Savaşı sırasında Rus ordusunda Ermeni gönüllü birliklerine başkanlık etmiş, 1918-1920 yılları arasında ise Osmanlı Devleti'ne karşı yapılan büyük isyanların ve çetecilik çalışmalarının içinde yer almıştır (Güven, 2017, s.72-82). Ermeni komutanlarından Nijde ise 1886 yılında Nahçıvan'da doğmuş, 1907 yılında Sofya'da subay okulunu bitirmiş ve Balkan Savaşı'nda Andranik ile birlikte Türk ordusuna karşı Ermeni gönüllü birliklerini örgütleyip Bulgar ordusunda Türklere karşı savaşmıştır. Antranik, Dro, Nejde gibi bu Ermeni çetecileri Anadolu'da ve Azerbaycan topraklarında yoğun bir askeri faaliyet içerisinde bulunmuş, binlerce Türkün ve Müslümanın ölmesine sebep olmuşlardır (Perinçek, 2015, s.127-156).

Fahrettin Erdoğan Türk Elllerinde Hatıralarım adlı eserinde: “Ali Asker Ağa, Revan'a 8 km mesafede olan Yenice ve Şerur'da, bölgedeki Türk subayları ve Cengiz beyler ile birlikte çalışıyordu Bunlar Dehne Boğazını kesip Vediti Basar güçlerini toplayıp Ermenilerin Nahçıvan'a girmesine engel oluyorlardı. Pernevit'te (Tuzluca Gaziler köyü) Şamil Ağa (Ayrım) ve kardeşi Behman Bey de Aras boyunda İğdır'daki Ermeniler ile savaşıyorlardı.” (Erdoğan, 1998, s.271-272). İğdır bölgesi Ermenistan'ın merkezi olan Erivan'a çok yakındır. İğdır, Erivan'ı tehdit edecek bir noktada bulunmaktaydı. Bulunduğu konumun da etkisi ile Ermeniler, Mondros Mütarekesi ile Osmanlı güçlerinin bölgeden çekilmesinden sonra İğdır yöresini işgal etmişlerdir. Dro lakaplı Drastomat Kanayan ve Dr. Hocadur

Bonapartyan ve yardımcılarının öncülüğündeki Ermeni silahlı çeteleri Aras Nehri üzerindeki Malkara (Alican) köprüsünü keserek Iğdır'daki köylerde canice katliamlar yapmışlardır (Uzundere, 2002, s.131). Yine Ermeniler Türk Milletine karşı başlatmış oldukları soykırım hareketlerini acımasızca sürdürmüş, Eçmiadzin ve Sürmeli bölgesindeki 91 köyü ortadan kaldırmışlardır (Selvi, 2003, s.128).

Iğdır'a bağlı Dize köyü bulunduğu yer itibarı ile Aras Nehri'nin her iki tarafında Ermeni zulmüne uğramış insanların sığındığı bir yer olmuştur. Bu köyde bulunan Feyzullah Bey ile Mir Fetullah Beyler kendilerine sığınmış olan bu çaresiz insanların ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmışlardır. Dize köyü 8 Ağustos 1919'da Ermenilerin saldırısına uğramıştır. Ermeniler toplayabildikleri halkı köyün camisinin önünde toplamış, canice işkenceler ile insanları öldürmüşlerdir. Ermeniler caniliklerine Iğdır ovasındaki köylerden biri olan Hakmehmet köyüne saldırarak (6 Eylül 1919) devam ettiler. Ermeniler saldırılara ve savunmasız insanları öldürmeye doymamışlardır. 13 Eylül 1919 tarihinde Iğdır'ın Oba köyüne saldıran Ermeniler, köy halkı tarafından başarı ile püskürtülmüştür. Fakat Ermeniler bu köye bir daha saldırmış, 3 gün dayanabilen köy halkı köyden kaçmaya başlamıştır. Ermeniler kendilerine karşı koyacak bir güç kalmayınca köy merkezine gelerek yakalayabildikleri insanları bir evde toplayıp öldürmüşlerdir (Buyruk, 2008, s.74-91). Ermeniler 1919 yılı yazında Yaycı köyü 'ne saldırmış, Ermeniler ele geçirdikleri kadınların namuslarını kirletilmiş ve güzel olan kadınları ise tutsak alarak Erivan'a götürmüşlerdir. Erivan'a gitmek istemeyenlerin bir kısmı hemen orda Ermeniler tarafından öldürülmüş, bir kısmı ise elleri bağlandıktan sonra zorla götürülmüştür (Yıldırım, 2015, s.12-43). Ermeniler Kars, Ardahan, Nahçıvan, Şerür, Iğdır bölgelerini ele geçirdikten sonra buralarda nüfus üstünlüğünü elde etmek için Müslüman halkı yok etmek istemişlerdir (Karabekir, 1995, s.668). 1919 Temmuz ayında Ermeniler Iğdır bölgesindeki Müslüman köylerinde yaşayan halktan silahlarını kendilerine verilmesini istemişler, Müslüman halk da onlara inanmış ve Sürmeli, Gelgel, Karabulak, İncesu, Harabe gibi köyler silahlarını Ermenilere vermişlerdir. Fakat Ermeniler Müslümanların silahlarını aldıktan sonra onların tamamını öldürmüştür. Bölgede bulunan 70 Müslüman köy Ermenilerin saldırılarından ve zalimliklerinden korktukları için onlardan kendilerine garanti vermelerini istemişlerdir. Ermeniler 12.08.1919'da Tavusgölü köyüne saldırmış, halkın tamamına yakını öldürmüştür. Bu katliamdan bir gün sonra Ermeniler Yukarı Katırlı, Aşağı Katırlı köylerindeki erkekleri öldürdüğü gibi Perçenis, Hamurkesen köylerindeki erkekleri de öldürmüşlerdir. Çevrede bulunan 21 Müslüman köyüne saldırmış, buradaki erkekleri öldürmüş ele geçirdikleri kadınları ise

çıplak bir halde Eçmiyazin'e götürmüşlerdir. Ermenilerin saldırıp zarar verdikleri köylerden bazıları şunlardır: Kulubey, Kerim Arkı, Canfeda, Kazancı, Küllük, Yayı ve Kiti köyleridir. Buralardan ele geçirdikleri bir kısım halkın akıbeti belli olmamıştır. Bunlar Ermeniler tarafından Kırkbulak ve Eçmiyadin'e gönderilmiştir. Burada Müslüman kadınlar Ermeni askerler arasında çıplak dolaştırılmış ve askerlerin atlarına çıplak olarak bindirilmişlerdir. İğdir taraflarından Sürmeli, Karabaçlı, Yağlırağa köylerinden ve Zilan aşiretinden 87 haneden 555 kişi sınırlarımızdan ülkemize göç etmiştir. Ermeniler ülkemize göç eden bu insanlara zarar verdiği gibi mallarını da ellerinden almıştır (Karabekir, 1995, s.697-698).

Ermenilerin İğdir ve çevresinde acımasız katliamlarının bir nedeni de Ermenilerin Nahçıvan'da aldıkları yenilgi olmuştur. Bunun acısını bölge Müslümanlarından çıkarma niyetinde olan Ermeniler, bölgedeki İngiliz makamlarına Osmanlı subayları tarafından yönetilen Kürtlerin saldırısına uğradıkları konusunda bilgi vermişlerdi. Ermeniler İğdir ve çevresinde seferberlik ilan ederek 1.300 fazla bir askeri gücü İğdir civarına sevk etmişlerdir. Ermeniler bölgedeki Kürt aşiret reislerine mektuplar yazarak Ermeni-Kürt ortaklığını teklif etmişlerdir. Bu konuda Kürtlerin cevabı kesinlikle hayır olmuştur. Onlar Ermenilerin bir an evvel Aras Nehri'nin karşı tarafına geçmesini istemişlerdi. İğdir'da Eylül 1919'da başlayan Ermeni saldırıları çok acımasız olmuştur. Aras Nehri'nin her iki yanında ve İğdir'da dünyada örneğine az rastlanır bir soykırım yaşanmıştır. Eylül 1919'da bölgede Müslümanlara karşı bu vahşetler işlenirken Azerbaycan hükümeti Ermenistan'ın kontrol alanında kalmış olan yerlerde Müslümanlara yapılanlardan çok rahatsızdı. Erivan'da bulunan Azerbaycanlı yetkililerden Ali Han Makinski ve Dr. Genizade'nin yazdığı raporda Erivan'da 13.000 Müslüman mültecinin olduğunu 50.000 Müslüman mültecinin ise Ermenistan'ın diğer yerlerinde çok perişan bir halde olduğunu yazmışlardır (Atnur, 2001, s.279-280). Ermeni ordusu Türk topraklarını adeta çiğnemiştir. Oltu, Sürmeli, Pirnavut, Kağızman, Kars ve Sarıkamış yakılıp yıkılmıştır (Ünüvar, 1997, s.54). Ermenilerin yoğun saldırılar yaparak nüfus üstünlüğünü ele geçirmek istedikleri Nahçıvan ve Aras Nehri boyunca yüzyıllardır Türk milleti yaşamaktaydı. Bu coğrafya Anadolu ile Orta Asya arasında bir geçiş noktası durumundaydı. Ermeniler ve onlara akıl verenler bu bölgelerin önemini çok iyi bilmekteydiler. Bundan dolayı bu bölgelerde hiçbir bir Türkün kalmasını istemiyorlardı. Ermenilerin bu saldırgan politikalarını İngilizler ve Ruslar da desteklemiştir (Çetinkaya,1996, s.111-112). Taşnaksutyun partisinin Ermenistan'da hâkim olduğu dönemde (Mayıs 1918-Kasım 1920) Ermeniler, Ermeni nüfusunun %35'ini, Azerbaycan nüfusunun da %65'ini yeryüzünden silmiştir (Lalayan, 2012, s.58). Bölgede

Ermenilerin yaptıklarına karşı Müslüman halk elindeki imkânlar ile silahlanarak Iğdır üzerine yürümüş fakat Ermenilere karşı koyamayınca tekrar geri çekilmek zorunda kalmıştır. Ermenilerin bölgede uzun zamandır devam eden sonu gelmez katliamlarına bir son vermek ve bu Türk yurdunu Anadolu sınırlarına dâhil etmek için 20 Eylül 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa Büyük Millet Meclisi adına Kazım Karabekir Paşa'ya bir emir göndererek buraların düşmandan kurtarılmasını istemiştir. Bu emir üzerine Kazım Karabekir Paşa 28 Eylül'de karşı hücumu geçerek 29 Eylül'de Sarıkamış'ı almış Ermeni güçlerini Selim, Bayburt, Tuzluca hattına atmıştır. 5 Ekim'de Kağızman ve Tuzluca kurtarılmış, 30 Ekim'de Kars alınmıştır. Türk ordusu 7 Kasım'da Gümrü bölgesine girmiş, (Turan, 2006, s.386-387). 10 Kasım'da Türk tarafının ateşkes yönünde taleplerine Ermenilerin olumsuz yanıt vermesi üzerine savaş yeniden başlamıştır. Nahçıvan bölgesindeki yenilgiler nedeniyle gerilerinin tehlikeye girdiğini gören Ermeni kuvvetleri 12 Kasım 1920'de Iğdır'dan kuvvetlerini çekip Markara Köprüsü'nü yakmış ve kuzeye çekilmiştir. Ermenileri takip eden Türk kuvvetleri de aynı gün Iğdır'a girmiştir (Atnur, 2001, s.397-398). 25 Kasım'da Türk ve Ermeni heyetleri arasında görüşmeler başlamış, 3 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması imzalanmıştır (Atnur, 2001, s.401). Gümrü Antlaşması ile Iğdır bölgesi kurtarılarak Anadolu topraklarına dâhil edilmiştir (Turan, 2006, s.387).

SONUÇ

Iğdır ve çevresi eski çağlardan beri birçok kavmin hâkimiyetine girmiş ve birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. İran'da Safevilere son vererek hükümdar olan 1736-1747 Nadir Şah 1747 yılında öldürülünce Azerbaycan'da bağımsız hanlıklar ortaya çıkmış ve Iğdır bölgesini de içine alan Revan Hanlığı (1747-1828) kurulmuştur. Azerbaycan topraklarında ortaya çıkan bağımsız hanlıklar yayılmacı Çarlık Rusya karşısında kendilerini savunma konusunda başarılı olamamışlar, birer birer Rus yönetimi altına girmek zorunda kalmışlardır. İran-Rus savaşı 1826-1828 sonucunda Türkmençay Antlaşması yapılmıştır. Iğdır'ında içinde olduğu Revan bölgesi Rusların eline geçti. Rus Çarı, Ermenilerin İran-Rus Savaşı'nda Rus ordusuna yaptıkları hizmetlerden dolayı onları ödüllendirmiştir. Azerbaycan toprağı olan Revan ve Nahçıvan bölgesine "Ermeni Vilayeti" adını vermiştir. Bu durum Ermeniler arasında sevinçle karşılanmıştır. Rusya, bölgesel çıkarları doğrultusunda Osmanlı ve İran sınırında bir Ermeni Devleti kurmak istemiştir. Rus devlet aklı ele geçirmiş oldukları bu yeni bölgelere hâkim olabilmek için Ermenileri ve Yezidi Kürtlerini yerleştirmeye başlamışlardır. Bu çalışma bölgenin demografik yapısını değiştirmiştir. Rusya tarafından uygulamaya konulan plan kısa

vadede Ermenilere ait bir bölge oluşumunu veya bir Devlet kurma yolunu açmışsa da aslında uzun vade de Rusların işine gelen bir süreç yaşanmaktaydı. İlerleyen süreçte gerek Ruslar ve gerekse onların bölgeye getirdikleri Ermeniler bu topraklardaki Türk nüfus çoğunluğunu çeşitli yöntemler uygulayarak azaltma yoluna gittiler. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında bölgeye Ermeni göçleri daha da artmıştır.

I Dünya Savaşı sırasında (1914-1918) bölgedeki Ermeni nüfusu en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Rusya tarafından bölgeye bilinçli bir şekilde yapılan Ermeni göçlerinden Iğdır da nasibini almıştır. Rusların bu çıkarıcı emperyalist çalışmaları sonucunda bölgede yüzyıllardır yaşayan Türkler çok büyük acılara katlanmıştır. Türkler, yüzyıllardır yaşadıkları öz topraklarından çeşitli bahaneler ile yıldırılarak veya çok sayıda katliamlara uğratılarak sökülüp atılmaya çalışıldılar. Türklere yapılan bu katliamların altında yatan en büyük sebep Iğdır ve çevresini de içine alan bir Ermeni Devleti kurmak çabasıydı. Ermenilerin bu katliamlardaki en büyük amaçları bölgedeki sayısal üstünlüğü ele geçirmek ve kurmak istedikleri Ermeni Devletine nüfus üstünlüğü dayanağı oluşturmaktı. Ermenilerin bu düşüncelerini engellemek için Mustafa Kemal Paşa 20 Eylül 1920 tarihinde Büyük Millet Meclisi adına Kazım Karabekir Paşa'ya bir emir göndererek buraların düşmandan kurtarılmasını istemiştir. 28 Eylül'de harekete geçen Kazım Karabekir Paşa 5 Ekim'de Kağızman ve Tuzluca'yı, 30 Ekim'de Kars'ı ve 12 Kasım'da da Iğdır'ı Ermeni işgalinden kurtarmıştır. 3 Aralık 1920'de Ermeniler ile yapılan Gümrü Antlaşması ile Iğdır anavatana dâhil edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Abdullayev, M. (2011). Rus İmparatorluğunun Kuzey Azerbaycan'daki Sömürge Politikasının Anti Türk ve Anti Müslüman Mahiyeti, Turan-Sam, Cilt 3 Sayı.12 Sonbahar, *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, s.100-107.
- Ağacan, A. (2006). Bir Etnik Temizlik Örneği: “Ermenistan’ın” Ermenileştirilmesi, *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, Sayı:2, s.189-224.
- Aliyeva, K. (2016). XX. Asrın Başlangıcında Iğdır-Sürmeli Bölgelerinde Türk- Müselman Ahaliye Qarşı Ermeni Quvvelerinin Kütleli Qatliamları, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Tarih İnstitutu Elm Eserler, “Azerbaycan ve Şarqi Anadolu’da Türk-Müselman Ahaliye Qarşı Soykırımları (1914-1920)” Xüsusi Buraxılış 56. 57.58/2015, AMEA, Tarix İnstitutu, 2016, s. 588-591.
- Aliyeva, K. (2018). Iğdır (Sürmeli) Bölgesi: Rus İşgalinin Etnodemografiksel Duruma Etkisi, edit: Cavit Polat-Nesrin Güllüdağ, *I. Uluslararası Iğdır Multidisipliner Araştırmalar Kongresi*, Iğdır/Turkey, 6-8 Kasım 2018, s. 2192-2196.
- Anadol, C. (2007). *Tarih Boyunca Türk Ermeni Meselesi Ermeni Dosyası*, İstanbul: Bilge Karınca.
- Arslan, A. (2013). *Kadim Ermeni Papalığı Eçmiyazin Kilisesi’nde Stratejik Savaşlar*, İstanbul: İdil Yayıncılık.
- Aslan, B. (2000). *I. Dünya savaşı Esnasında “Azerbaycan Türkleri”nin “Anadolu Türkeri”ne “Kardaş Kömeği Yardımı” ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriye’si*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

- Atnur, E. İ. (2001). *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)* Ankara: Türk Tarih Kurumu, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Attar, A.& Şimşir, S. (2013). *Tarihten Günümüze Türkiye de Yaşayan Azerbaycan Türkleri*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Aydemir, S.Ş. (2005). *Suyu Arayan Adam*, İstanbul: Fevzi Kitabevi.
- Beydilli, K. (1988). 1828–1829 *Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Göçürülen Ermeniler*, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Belgeler Cilt XIII, Sayı 7, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Buyruk, H. (2008). *Iğdır ve Yöresinde Ermeni Mezalimi*, Ankara: Iğdır Belediyesi Kültür Hizmetleri No:3.
- Buyruk, H. *Tarihi ve Kültürel Varlıklarıyla Iğdır*, (2006).Iğdır Belediyesi Kültür Yayınları.
- Bünyadov, Z.M& Yusifov, Y.P. (2005). *Azerbaycan Tarihi (en gedim zamanlardan XX esrede)* I. Cild, Bakı-“Çırag” neşriyyatı.
- Cabbarlı, H. (2001-2002). Geçmişten Günümüze Ermenistan'da Azerbaycan Türkleri, *Ermeni Araştırmaları -4- Üç aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Sayı:4 Aralık 2001-Ocak-Şubat 2002, s.122-146.
- Ceylan, A. (2015). *Doğu Anadolu Araştırmaları II. (Erzurum- Erzincan-Kars- Iğdır (2008-2014) Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.*
- Chardin, J. (2014). *Chardin Seyahatnamesi, İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran (1671-1673)*, İstanbul, edit: Stefanos Yerasimos, çev: Ayşe Meral, Kitap Yayınevi.

- Clavijo, R.G. (2016). *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkant'a Seyahat*, Çev: Ömer Rıza Doğrul, Köprü Yayınları.
- Çavdar, N. (2022). *Üç Devrin Mazisi Son Osmanlı Sadrazamı Ahmet Teyfik Paşa*, Ankara: Eylül- 3 Baskı, Berikan Yayınevi.
- Çaykırın, G. (2023). *Osmanlı İstihbarat Raporlarına Göre Rus İdaresindeki Iğdır'da Meydana Gelen Olaylar*, Ankara: Iğdır Araştırmaları-II- (edit: Suna Altan, Ümmü Bulut Keskin), Mayıs, I. Baskı Sonçağ Akademi.
- Çetinkaya, N. (1996). *Iğdır Tarihi, (Tarih, Yer Adları ve Bazı Oymaklar Üzerine)*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Dayı, S. E . (2010).1918-1920 Yılları Arasında Iğdır ve Çevresindeki Siyasi Gelişmeler, Erzurum, s.1-27. 28.02.2010.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/33281>
- Demirel, M. (2006). *Rusya'nın Ermeni Meselesine Etkisi*, Ankara: edit: İdris Bal- Mustafa Çufalı, Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri, Lalezar Kitapevi.
- Doğan, D. (2012). *Rus Kaynaklarına Göre Revan Hanlığının Rusya'ya Bağlanması ve Ermeni Eyaletinin Kurulması*, Antalya: (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Antalya.
- Doğan, Ş. (2012). *Rus Kaynaklarına Göre Revan Hanlığının Rusya'ya Bağlanması ve Ermeni Eyaletinin Kurulması*, Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Antalya.
- Elekberli, E. (2009). *Kadim Türk-Oğuz Yurdu "Ermenistan"* İstanbul: Hazır: Rasim Ekşi, Turan Kültür Vakfı.
- Eliyev, F. & Hesenov, U. (2007). *İrevan Hanlığı*, Bakı: Şerg- Qerb- Bakı.

- Erdoğan, F. (1998) *Türk Elllerinde Hatıralarım, (Bulgaristan, Romanya, Sırbirya Esareti Türkistan, Azerbaycan, Kafkasya Türkleri, Doğu Anadolu ve Kars)* Ankara: I. Baskı-T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları Sanat/Edebiyat.
- Ersan, M. (2007). *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Gökdemir, A. E. (1989). *Cenüb-i Garbi Kafkas Hükümeti*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: III, Seri: I. Sayı: A. 21.
- Güner, İ. (1997). Kafkaski Kalender Yıllığındaki Iğdır'la İlgili Nüfus Verilerine Coğrafi Bir Yaklaşım, Ankara: Iğdır "Tarihi Gerçekler ve Ermeniler" Uluslararası Sempozyumu, *Iğdır Valiliği Kültür Yayınları* No. 1, 24-27 Nisan 1995, Iğdır.
- Güner, İ. (1997). Iğdır'ın Kentsel Fonksiyonları ve Fonksiyonel Sınıflandırmadaki Yeri, İstanbul: *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı:32, s.79-98.
- Güner, İ. (2014). Iğdır'ın Kentsel Fonksiyonları ve Fonksiyonel Sınıflandırmadaki Yeri. *Türk Coğrafya Dergisi Sayı:(32)*, s.79-98.
- Güneş, M. vd. (2017). *Osmanlı Belgelerinde Iğdır*, Iğdır Üniversitesi Bilimsel Araştırma projeleri Koordinasyon Birimi.
- Gürün, K. (2012). *Ermeni Dosyası*, Ankara: Yedinci Basım Bilgi Yayınevi.
- Güven, S. M. Ermenilerin Tarihi Olaylara Yaklaşımındaki Nesnellğin Sorgulanması: "Kahraman" Andranik Ozanyan Örneği, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E- Dergisi*, ISSN:2149-5866 Cilt:4, Sayı:2 s.72-82, Kış- 2017.
- Halaçoğlu, Y. (2006). *Ermeni Tehciri*, İstanbul: 9. Baskı, Babıali Kültür Yayıncılığı:60 Tarih:4, Babıali Kültür Yayıncılığı.

- Hartill, L. R. (1990). *Bir Ermeni'nin Anılarında Azerbaycan Olayları (1918-1922)*, İstanbul: Kastaş Tarihsel Araştırmalar Dizisi, Eylül Birinci Baskı.
- Hun, M.Ö. (2018). *Iğdır Sevdası Kaf Dağında Bir Şehrin Hikâyesi 1. Cilt*, Ankara: Genişletilmiş 2. Baskı, Alter Yayıncılık.
- Hüseyinzade, L. (2001). *Aras Şahittir, (Türk Ordu Generali Kazım Karabekir Paşa Nahçıvan'da) (1918-1920. Yıllar)*, Bakü: çev: Vefalı Bilaloğlu (Enser), "Nurlan"
- Ilgaz, S.Osmanlı *Hâkimiyetinde Revan (Çukur Sa'ad) (XVI.-XVIII. Yüzyıllarda Arasında Sosyo-Ekonomik Tarih)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), T.C. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- İbrahim Kazımbeyli, (2017). *Azerbaycan'ın İrevan Bölgesi: sosyal- iktisadi ve siyasi tarih (XIX-XX esrin evvelleri)*, Bakı: Turxan NPB.
- İsmailov, M. (2014). *İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi*, İstanbul: (Türkçeye Aktaran: Dr. Vefa Kurban), I. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık:513.
- Joseph de Tournefort, J. (2005) *Tournefort Seyahatnamesi II*, İstanbul: edit: Stefanos Yerasimos, çev: Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi.
- Kaçaznuni, O. (2014). *(Ermenistan'ın İlk Başbakanı) Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansına Rapor)*, İstanbul: çev: Arif Acaloğlu, 28.Baskı, Kaynak Yayınları.
- Kara, H.&Yuca,S. (2010). Cumhuriyetin İlk Nüfus Sayımına Göre Iğdır'ın Demografik Yapısı, *(History Studias, Volume (2/3)*, Uluslararası Aras Havzası sempozyumu "Kağızman Kaymakamlığı" 05-08 Temmuz Kağızman, s.189-200.
- Karabekir, K. (1995). *İstiklal Harbimiz 2. Cilt*, İstanbul: Emre Yayınları.

- Karinyan, A.B. (2007). *Ermeni Milliyetçi Akımları*, İstanbul: çev: Arif Acaloğlu, 3. Basım, Kaynak Yayınları.
- Kırzioğlu, F. (1953). *Kars Tarihi, I. Cilt, Taş Çağlarından Osmanlı İmparatorluğu'na değin ve Ekleme 1534-1921 Yılları Kronolojisi*, Işıl Matbaası.
- Kırzioğlu, F. (1998). *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)* Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kızılkaya, O. (2007). Revan (Erivan) ve Iğdır Yöresinde Demografik Yapının Ermeniler Lehine Dönüştürülme Süreci (1828-1920), *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Sayı:22 Yıl:2007/1 s.299-311.
- Konukçu, E. (2002). *Aras Boyunda Bir Ortaçağ Şehri: Sürmeli*, Türklük Araştırmaları Dergisi, (Eylül)-12, s. 187-193.
- Kop, Y. (2006). *Ermeniler Karsı Neden İstiyor*, Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri, edit: İdris Bal Mustafa Çufalı, Lalezar Kitabevi.
- Kurat, N. A. (2011). *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk- Rus İlişkileri (1789-1919)*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları IV/-2.2.1. Dizi- Sayı:16, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Lalayan, A. A. (2012). *Taşnak Partisi'nin Karşıdevrimci Rolü, (1914-1923)*, İstanbul: 4. Baskı, Çev: Kayhan Yükseler, Kaynak Yayınları, İstanbul-2012, s. 58.
- Mahmudov, Y. Vdgr. (2010). *İrevan Hanlığı Rusya işgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Topraklarına göçürülmesi*, Bakı: Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, A.A Bakıxanov Adına Tarih İnstitutu Yayınları.
- McCarthy, J. (2014). *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı, (1821-1922)*, Ankara: çev: Fatma Sarıkaya, Türk Tarih

Kurumu, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Memmedova, İ. (MMXVII-2017). İrevan Hanlığının Nüfusu (Seyyahların Bilgisi, Sosyal, Dini, Nüfus Yapısı, Uğraş Alanları, İrevan Hanlarının Nüfus Politikası, Ermenilerin Hanlığa Göç Ettirilmesi) *Akademik Tarih Düşünce Dergisi*, Cilt:4, Sayı: XI/ Mayıs/ s.25-57.
- Mustafa, N. (2015). *İrevan Şehri Türk- İslam Varlığı Nasıl Yok Edildi*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Mustafayev, B. (2020). *Tarihte Rus Yönetimi Altındaki Hay- Ermeniler ve Güney Kafkas'taki İskân Politikası*, www.irs-az.com. 19, KIŞ 2020, s. 10-19.
- Nusretoğlu, T. (2017). *Azerbaycan'da Rus Kilisesi ve Rusçuluk Faaliyetleri (1828-1905)*, İstanbul: Ötüken- Ötüken Neşriyat, Yayın Nu: 1272, Kültür serisi: 734.
- Ordubadi, M. S. (2007). Qanlı İller 1905-1906-cı İllerde Qafgazda baş veren Ermeni- Müselman Davasının Tarihi, Bakı: "Qafgaz"
- Orkun, V. (2020). *Sürmeli Çukuru İğdir Tarih ve Coğrafyası*, Yayına hazırlayan: Mücahit Özden Hun, Ankara: Alter Yayıncılık.
- Öke, M. K. (1996). *Uluslararası boyutlarıyla- Anadolu- Kafkasya ekseninde Ermeni Sorunu 1914-1923*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Özdağ, Ü.& Yeniçeri, Ö. (2009). *Talat Paşa'dan Alican Kapısının Açılmasına Ermeni Psikolojik Savaşı*, Ankara: Kripto, Mayıs 1. Baskı, Kripto Kitaplar.
- Perinçek, M. (2014). *Ermeni Devlet Adamı B.A.Boryan'ın Gözüyle Türk-Ermeni Çatışması*, İstanbul: Aralık- Kaynak Yayınları.

- Perinçek, M. İkinci Dünya Savaşı'nda Nazi Taşnak İşbirliği, *Tesam Akademi Dergisi- Turkish Journal of TESAM Academy*, Ocak-January 2015. 2 (1). 127-156.
- Saray, M. (1996). Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları XXIV. Dizi- Sa. 21, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Saray, M. (2006). *Türk- İran İlişkileri*, Ankara: 2. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi.
- Sarı, M. (2023). *Milli Mücadele Döneminde Iğdır*, Ankara: Milli Mücadelenin Yerel Tarihi, Cilt/9,1918-1923, Türkiye Bilimler Akademiyası Tarihi serisi:1, s. 411-437.
- Sariahmetoğlu, N. vdğr, (2016). *Revan Türkleri Erivan Türk Yurdu*, İstanbul: edit: Okan Yeşilot, I. Baskı, Yeditepe Yayınevi.
- Sariahmetoğlu, N. vdğr. (2016). *Revan Türkleri*, İstanbul: edit: Okan Yeşilot, Ağustos 1. Baskı, Yeditepe Yayınevi.
- Selvi, H. (2003). *I. Dünya Savaşından Lozan'a Ermeni Sorunu*, Sakarya: T.C. Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü.
- Sümer, F. (1992). *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan- Şah'a kadar)* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sümer, F. (1999). *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü (Şah İsmail ile Halefleri ve Anadolu Türkleri)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şeker, M. (2011). *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, Ankara: Türkiye Diyanet Başkanlığı Yayınları.
- Şimşek, O. (2018). Iğdır İlinin Nüfus Özellikleri, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, İlkbahar 2018, 5(14), ss.180-210.

- Toksoy, N. (2007). *Revan'da Son Günler Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine*, Orion Yayınevi.
- Toksoy, N. (2007). *Revan'da Son Günler Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine*, Ankara: Orion Yayınevi-21.
- Turan, Ő. (2006). *Kars'ın Rusya İçin nemi ve Ermenilerin Kars ve çevresinde Yaptığı Katliamlar*, Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri edit: İdris Bal-Mustafa Çufalı, Lalezar Kitabevi.
- Türkmen, Z. (2006). *Vilayet-i Őarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat MüfettiŐlięi 1913-1914*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi- Sayı 217.
- Uzundere, A. E. (2002). *İnsanlık Suçu; Iğdır ve çevresinde Ermenilerin Türk Kırımı*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları/2974, Türk Tarih kurumu Basımevi.
- Ünüvar, V. (1997). *Kurtuluş SavaŐında BolŐeviklerle Sekiz Ay 1920-1921*, İstanbul: (Mete Tuncay'ın zszyle, Göçebe Yayınları.
- Yıldırım, M. (2015). *lm ötesine KaçıŐ Kaderimi Ermeniler Yazdı*, İstanbul: Turuva Yayınları.